

ДЕРИВАЦІЙНІ МОДЕЛІ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Резюме

Статтю присвячено проблемі okazіонального словотворення у творах сучасних українських та російських письменників. Визначено типи словотвору — афіксальний та композитний — та простежено основні дериваційні моделі.

Ключові слова: українська мова, російська мова, деривація, okazіоналізм.

Summary

The article is devoted to problem occasional words formation in products of Ukrainian and Russian writers. The word formation types, being the affixal and the compositional one, were defined in this article and the main derivational models were traced.

Key words: Ukrainian language, Russian language, derivational, occasionalism.

Художній текст репрезентує певний образ світу, дійсність, створену уявою автора. Для створення внутрішньотекстової дійсності автор використовує систему художніх засобів, серед яких чільне місце посідають лексичні. На думку О.С.Кубрякової, слід розрізняти первинну і вторинну лексику, тому що “взяті окремо слова свідчать про те, що привернуло увагу людини у сфері її предметної та пізнавальної діяльності, а взяті окремо похідні слова — про те, з чим вона пов’язує або порівнює нове позначуване” [2:157]. Отже, похідні лексеми демонструють специфіку творчої лабораторії автора більшою мірою, ніж первинні узуальні слова.

До похідних лексем, що функціонують у художньому тексті, насамперед належать okazіоналізми — “стилістичні засоби, що не відповідають загальноприйнятому вживанню, мають індивідуальний, часто взагалі разовий характер” [3:444]. Okazіоналізми є авторськими новотворами, вони можуть як функціонувати виключно в межах художнього світу певного твору, так і виходити поза ці межі, отримуючи загальномовний статус. Традиційно okazіоналізми протиставляються узуальним лексемам як індивідуальне / загальномовне, але тут необхідно говорити не лише про розбіжності, а й про збіги як формального, так і семантичного типу. Зокрема, узуальні та okazіональні лексеми утворюються за спільними дериваційними моделями.

Метою нашої статті є встановити основні словотвірні моделі, за якими створено okazіоналізми в українській та російській прозі кінця ХХ — поч. ХХІ століть. Мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати тексти художніх творів сучасних українських та російських письменників; виділити авторські новотвори; з'ясувати основні дериваційні механізми створення okazіоналізмів; виділити основні моделі okazіоналізмів.

Проблеми okazіонального словотвору не є для сучасної лінгвістики новими, але це питання й досі залишається актуальним. Монографічні праці, присвячені ідіостилю окремих авторів, не минули розгляду цього питання [напр.: 4; 6; 7]. Вивчення okazіоналізмів залишається актуальним через те, що новотвори завжди репрезентують нові моделі, новий погляд на світ.

Okazіональний словотвір пов'язаний передусім з теорією номінації та мотивацією. В аспекті теорії номінації, за свідченням О.О.Селіванової, розрізняють лінгвістичний та онтологічний аспекти [5:155]. Згідно з цими підходами джерелами мотивації є або позамовна дійсність, або внутрішньомовні семантичні відношення. Тривалий час проблему мотивації вважали прерогативою виключно лінгвістики і розглядали її як один з проявів існування мовної системи. Введення поняття внутрішньої форми зумовило можливість співвіднесення значення похідного слова з позамовною дійсністю. На наш погляд, необхідно враховувати обидва мотиваційні чинники під час створення okazіоналізмів.

Сучасна література, як українська, так і російська, становить нову художню парадигму, що відбивається на мовно-стилістичному рівні тексту, зокрема на лексичному. Для аналізу ми обрали твори українських та російських письменників, ідіостиль яких відзначається прагненням до створення нових стилістичних одиниць, — Т.Голстая, М.Шарапова, В.Єшкілев, Т.Прохасько, О.Забужко, Л.Дереш та інші. Всі аналізовані лексеми ми поділили на афіксальні та композитні за типом дериваційного механізму їхнього створення.

Афіксальні okazіоналізми становлять порівняну невелику групу лексичних одиниць. Найпоширенішими способами утворення афіксальних okazіоналізмів є префіксація та суфіксація.

Префіксальним способом утворено іменникові лексеми з додат-

ковим компонентом значення, який міститься в суфіксі. Наприклад: — *А де ти вичитав цього Псевдоанакреонта? В Дерріди? / — Не Псевдоанакреонта, а Псевдоанаксімандра.* (В.Єшкілев). У цьому прикладі префікс *псевдо-*, який додано до власної назви, змінює семантику на протилежну. За такою моделлю створено лексеми і за допомогою суфіксів *анти-*, *а-* тощо.

Утворення okazіоналізмів за допомогою інших префіксів є досить проблемним, наш матеріал таких випадків не зафіксував. А вживання вказаних префіксів, на нашу думку, є поширеним, тому що наведені морфемі мають чітке семантичне навантаження та функцію — вони створюють лексеми протилежного або суперечного значення.

Більшою мірою в okazіональному словотворенні беруть участь суфікси. Суфіксальне словотворення здійснюється за узуальними моделями: використовуються звичайні афікси (як правило, продуктивні) та непохідні основи. Визначальною рисою суфіксальної деривації є, на наш погляд, спроба запропонувати нову словотвірну модель, паралельну до наявної в мові. Саме тому в художньому тексті з'являються лексеми, що відрізняються від наявних у мові словотвірними формантами. Такі форманти мають чітке дериваційне значення. Наприклад: *Жабон* — *це великий такий жаб, чоловічої статі.* (В.Єшкілев); *Сейчас Алексей Петрович умоется, приведедт себя в порядок; Мамочка сходит проверитть, не напачкал ли там, а то опять соседи заругают; а потом и кушинькать!* (Т.Толстая).

У першому прикладі додаванням словотвірного форманта *-он* утворено okazіональну лексему, значення якої встановлюється з контексту. Якщо граматичну категорію чоловічого роду чітко репрезентовано наведеною лексемою, то значення великого розміру встановлюється важче. На наш погляд, слово *жабон* утворено за аналогією з номінаціями тварин: *муфлон, бізон, хамелеон, скорпіон* тощо. Але в наведених лексемах *-он* є невід'ємною частиною кореня, а в okazіоналізмі — суфіксом. На рівні синхронії ми не можемо розчленувати наведені назви тварин, але спільність кінцевого елемента кореня дає підстави для аналогій, що є не тільки власне лінгвістичними, а й онтологічними.

У російському прикладі дієслово *кушинькать* має узуальну пару

кушать. Якщо узус репрезентує класичний варіант дієслівної словотвірної будови — “корінь + тематичний суфікс дієслова –а– + суфікс інфінітива –ть”, то okazіоналізм включає додатковий формант, що містить пестливе значення. Ми його також фіксуємо в дієсловах дитячого мовлення: *спатаньки, баиньки*. Заміна однієї з морфем є поширеним способом okazіональної деривації: ядерна семантика слово від цього не змінюється, але додаються нові відтінки значення.

Іншим різновидом okazіонального словотворення (на противагу зміні одного з афіксів в узуальному слові) є додавання продуктивних афіксів до основ, які не використовуються в узусі, але провідним чинником тут є аналогія. Наприклад, у М.Шарапової зустрічаємо okazіоналізм *утреет*, створений за аналогією до *вечереет*. На наш погляд, тут ми маємо лише заповнення мовної лакуни, зумовленої специфікою національної картини світу. “Національна система концептів — основа мовного образу світу — включає як концепти, що мають номінативне вираження, так і концепти, що не виражаються засобами національної мови, — внутрішньомовні лексичні лакуни” [1:7]. Заповнення лакуни відбувається аналогічно до наявного в мові слова з автономічною семантикою і за допомогою того самого суфіксу.

Використання продуктивних дериваційних моделей в okazіонального словотворенні теж є поширеним. У таких випадках маємо утворення нових лексем, які згодом можуть набути загальномовного статусу. Наприклад, у Т.Толстої натрапляємо конфіксні моделі, результатом яких є слова *обсевок, обмылок*. А В.Єшкілев пропонує ад’єктив *нірванічна свобода*. Незвичним для мови тут є поєднання словотвірних формантів, тоді як подібні моделі цілком традиційні, а наведені суфікси належать до продуктивних.

Афіксальні okazіоналізми створено мають подвійну природу: їх появу зумовлено як лінгвістичними, так і онтологічними чинниками. З одного боку, дериваційний процес здійснюється за допомогою загальномовних формантів і за переважно продуктивними моделями, а з іншого — в основі цього процесу лежить явище аналогії, яке полягає у співвіднесенні денотатів okazіональних лексем з позамовними відповідниками.

Композитні okazіоналізми кількісно становлять більшу групу

порівняно з афіксальними. Поширеним способом словотвору в цій групі є складання основ та інтерфіксація.

У випадку складання основ без застосування інтерфіксації ми маємо okazіоналізми, створені на підставі наявних в узусі, шляхом заміни одного компонента — однієї з основ. Наприклад, у В.Єшкілева *реввоєнгакер*. Узуальними і загальноновживаними є як композит *реввоєнрада*, так і запозичена лексема *гакер*, що є номінацією людини, яка спеціалізується на незаконних операціях з комп'ютерними програмами. Перша частина композита тлумачиться як *революційний* та *воєнний*, тобто зберігається загальномовна семантика, репрезентована узуальним наведеним словом. Додавання основи *гакер* утворює okazіональну лексему, зокрема завдяки поєднанню компонентів, що за походженням є різночасовими і мають різну онтологічну природу. Саме орієнтація на позамовні чинники дає можливість зрозуміти не лише значення слова, а й певну мовну гру. Перші два компоненти є наслідком мовних новотворів доби 20-х років ХХ століття, періоду громадянської війни та революції, а останній компонент є новітнім запозиченням, яке тривалий час залишалося варваризмом і належало до комп'ютерного сленгу.

Крім таких дериваційних механізмів, поширені новотвори, які можна умовно визначити як потенційні. Специфікою таких лексем є чітка мовна зумовленість, тобто їх побудовано за продуктивними моделями, але онтологічний статус остаточно не визначено. Іншими словами, для нового явища дійсності необхідно вжити нове слово. Якщо це нове явище має аналоги в дійсності, які вже отримали відповідні номінації, то його найменування відбувається за відомими моделями. Наприклад, у Т.Прохаська зустрічаємо *горіхопад* (пор.: *снігопад*, *каменепад*).

Дещо складнішим, але подібним є механізм утворення слова *партенократія* у В.Єшкілева. Незважаючи на формальні ознаки композиту, встановити його значення важко. Автор розтлумачує значення слова як “духовна влада цноти”, перекладаючи буквально кожен структурний компонент з латини: *кратос* — влада, *партенос* — цнотлива дівчина.

В утворенні наведених композитів бере участь інтерфікс — частотним є вживання *-о-* та *-е-* як в українській, так і в російській

мові. Така модель дає змогу дати найменування будь-якому явищу, яке може бути назване розчленовано, тобто за допомогою предикативної чи непередикативної одиниці, і перетворене на речення чи словосполучення. Наприклад, у Т.Толстої зустрічаємо *настольный кільцеброс*.

Без використання інтерфіксації теж утворюються композити незалежно від морфологічної природи похідних слів. Наприклад, *кількаабзаца згадка* (Т.Прохасько), *Марьиванна* (Т.Толстая). У першому випадку відсутній інтерфікс, а складники є частинами словосполучення, з якого утворилася okazіональна лексема. У другому випадку ми спостерігаємо, крім основоскладання, специфічну дієрезу, зумовлену фонетичними причинами: відбувається стягнення і випадіння деяких звуків.

Композитні okazіональні номінації становлять основну групу новотворів у художньому тексті. Це можна пояснити тим, що наведений механізм дозволяє поєднати будь-які складники в одній лексемі та дати найменування новому явищу дійсності. На наш погляд, специфіка okazіонального словотвору і полягає в тому, що провідним чинником тут виступає не власне лінгвістичний, а позамовний, онтологічний.

Таким чином, у текстах сучасних українських та російських авторів ми виділили два основні способи утворення okazіоналізмів — афіксальний та композитний, серед яких основне місце посідає другий. Серед афіксальних зазначимо такі окремі способи, як префіксальний та суфіксальний, і рідкісні випадки конфіксного, причому за кількісною характеристикою вони не є частотними. Композити в свою чергу утворено на підставі основоскладання або основоскладання, поєднаного з інтерфіксацією.

Провідною рисою okazіональної деривації незалежно від використаного способу та моделі є, на нашу думку, домінування онтологічного чинника словотвору, тобто орієнтація на позамовну дійсність. Okазіоналізми не стільки є логічними з погляду мовної системи, скільки відбивають об'єктивну дійсність і тому побудовані не за вербальними аналогіями, а за аналогіями та асоціаціями, що виникають між денотатами.

1. **Быкова Г.В.** Феноменология лексической лакунарности русского языка. — Благовещенск, 2001.
2. **Кубрякова Е.С.** Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. — М., 1988.
3. **Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М.** Стилістика української мови.— К., 2003.
4. **Рахимкулова Г.Ф.** Окказионализмы в прозе Владимира Набокова и проблемы игрового стиля // Текст. Интертекст. Культура. — М., 2001.
5. **Селиванова Е.А.** Когнитивная ономазіологія. — К., 2000.
6. **Сологуб Н.М.** Мовний світ Олеса Гончара. — К., 1991.
7. **Ставицька Л.О.** Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ століття. — К., 2000.

Г. С. Яроцька

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Резюме

Соціолінгвістичне дослідження, присвячене зіставному аналізу стереотипів сприйняття комунікативної поведінки росіян та українців, дало підстави виокремити особливості їх вербальної комунікації.

Ключові слова: комунікативна поведінка, стереотипи сприйняття, національні особливості, комунікативний ідеал.

Summary

The sociological investigation, devoted to the comparative analysis of communicative behavior stereotypes perception of Russian and Ukrainian people, allowed to find out their national verbal peculiarities.

Key words: communicative behavior, perception stereotypes, national peculiarities, communicative ideal.

Опис комунікативної поведінки будь-якого народу можливий на основі його експліцитного або імпліцитного зіставлення з комунікативною поведінкою інших народів. У пошуках російського комунікативного ідеалу Й.А.Стернін провів експериментальне дослідження, яке має назву “Російський комунікативний ідеал” [5]. Однак комунікативний ідеал народу — це виняткове явище, яке, між іншим, залишається маловивченим. Що ж треба розуміти під комунікативним ідеалом? Це сукупність ознак співрозмовника, які люди, що належать до певної комунікативної культури, розціню-